

Banck, hoogleraar antropologie van Brazilië aan de Universiteit van Utrecht: constant verzet van de lokale bevolking, veldslagen, en een glorieuze Portugese overwinning in 1654.

Banck plaatst ook kanttekeningen: de bewerking van het archiefmateriaal is uiteraard niet recent, en zeer terecht stelt hij, dat er ook wel wat valt af te dingen op de compositie van De Mello. Een kritische analyse ontbreekt en meer dan een chronologische weergave van de gebeurtenissen, per onderwerp geordend in hoofdstukken, is het inderdaad niet. Teensma vindt, dat het boek 'zichzelf schreef ... want de vele citaten werden door samenvattende teksten aaneengeklonken; het secundaire materiaal werd in voetnoten ondergebracht; en met het slinken van de fichesberg was het boek na enkele jaren automatisch voltooid.' Zo zal iedere lezer het ook ervaren. Toch sluit ik me graag aan bij de hoop van de bewerkers, dat deze zeker interessante publicatie zal aanzetten tot breed wetenschappelijk onderzoek in eigen land, of vertaling van meer recent Braziliaans werk.

Rose Marie Schenkels

H. van 't Veld, *Bemide broeder die ik vand op 's werelts pelgrims wegen. Jan Luyken (1649-1712) als illustrator en medereiziger van John Bunyan (1628-1688)* (Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 2000; Utrecht: De Banier, 2000, 559 blz., €24,95, ISBN 90 336 0479 5).

Wie in de boeken niet vindt wat hij zoekt moet zelf een boek maken. Dat motto lijkt H. van 't Veld zich gekozen te hebben voor zijn dissertatie over Jan Luyken als illustrator van Bunyan. Als je zo'n onderwerp wilt bestuderen grijp je allereerst naar een biografie van Jan Luyken. Die blijkt niet te bestaan, en ze is ook onmogelijk, zegt Van 't Veld, omdat de documentatie daarvoor niet toereikend is. Hoe speelt iemand het dan klaar, over een deelaspect van Luykens leven een boek te schrijven van meer dan vijfhonderd bladzijden? Laten we eens zien hoe de auteur zich van zijn taak heeft gekweten.

Het boek is uit drie gedeelten opgebouwd. Het eerste gaat over Luyken, het tweede over Bunyan, het derde over Luykens illustraties. Het begint dus met de onuitvoerbare opgave: de beschrijving van Jan Luykens leven en werk. Die neemt tweehonderd bladzijden in beslag, waarschijnlijk dus wel een nieuw record in het genre van de onmogelijke biografieën. Ze schetst Luykens levensweg en ontwikkelingsgang als dichter, schilder en etsers, met een sterk accent op Luykens religieuze overtuiging, vooral na zijn bekering, die zich omstreeks 1675 voltrokken heeft. Vanaf 1682 loopt als een rode draad door dit leven de geestelijke verwantschap met John Bunyan, zoals de titel van dit proefschrift die uitdrukt: de bemide broeder op 's werelts pelgrims wegen. Bunyan en Luyken zien beide dit korte aardse bestaan als voorbereiding op de eeuwigheid, als pelgrimage door het tranendal heen naar het land van de oneindige vreugde. Maar een gemakkelijk reis is het niet. Net als Bunyan is ook Luyken gefascineerd door het martelaarschap, dat hij in zijn etswerk zeer dikwijls en op allerlei manieren heeft uitgebeeld.

Het pelgrimsmotief neemt in het denken van Jan Luyken een overheersende plaats in. Het komt herhaaldelijk voor in zijn *Zedelyke en stichtelyke gezangen*, en zijn brieven zijn er vol van. Luyken staat daarmee in een oude traditie, en kan aansluiting gevonden hebben bij tal van schrijvers die zich in hetzelfde spoor bewogen hebben. Eén zo'n auteur is de Duitser Jacob Böhme geweest, en deze schoenmaker en mysticus verdient extra de aandacht, omdat veelal wordt aangenomen, dat Luyken in hoge mate de bekoring van Böhmes geschriften heeft ondergaan. Vast staat in ieder geval wel, dat hij diens *Aurora oder Morgen-Röthe im Aufgang*

heeft vertaald in het Nederlands. In het Luyken-onderzoek is veel vernuft besteed aan het nader demonstreren van deze zielsverwantschap, en niet zelden is het vals vernuft geweest. Men heeft zelfs Böhme-citaten ontdekt in versregels die Luyken schreef lang voordat de geschriften verschenen waren waaraan deze citaten ontleend heetten te zijn. Deze redeneringen geven dikwijls opmerkelijk weinig blijk van inlevingsvermogen in het zeventiende-eeuwse gedachtegoed, en Van 't Veld neemt dan ook terecht afstand van al die ijdele bespiegelingen. Wel heeft hij op zijn beurt nu weer de neiging Böhme haast helemaal weg te analyseren uit Luykens nagelaten werk, terwijl toch het feit van zo'n Aurora-vertaling onloochenbaar over-eind blijft staan. Maar dat Böhmes duistere schrifturen niet de allesbeheersende invloed in Luykens leven zijn geweest mogen we op basis van dit nieuwe onderzoek eveneens als een vast gegeven beschouwen.

Het tweede stuk van deze dissertatie gaat over John Bunyan. Die is niet de hoofdpersoon van dit boek, en daarom kan dat gedeelte ook veel korter zijn. Het biedt genoeg om Bunyan te plaatsen in zijn tijd, en het gaat wat uitvoeriger in op vier werken die in het Nederlands vertaald en door Luyken geïllustreerd zijn: *The pilgrim's progress* (inclusief het tweede deel), *The life and death of Mr. Badman*, *The Holy War*, en tenslotte *Come and welcome to Jesus Christ*. Het laatstgenoemde boek is een uitvoerige preek, de andere drie zijn zoals bekend in verhaal-vorm geschreven. Ze zijn alle vier uitgebracht door de Amsterdamse uitgever Johannes Boekholt, die zich vooral gericht heeft op het piëtistisch gezinde lezerspubliek. Daar moet volgens Van 't Veld ook Jan Luyken niet zo heel ver vanaf gestaan hebben.

Als we zo dan de eerste driehonderd bladzijden gelezen hebben begint het eigenlijke boek. We maken kennis met Luyken de illustrator van Bunyan. Het gaat om een betrekkelijk klein corpus van 28 nummers: in de vertaling van *Come and welcome to Jesus Christ* betreft het één enkele titelpagina, de andere besproken afbeeldingen zijn min of meer gelijkmatig gespreid over de verhalende werken. De auteur gaat van geval tot geval na wanneer nieuwe uitgaven zijn verschenen, en of die nog illustraties bevatten die direct van Luyken afkomstig zijn dan wel onmiskenbaar zijn invloed verraden. Vervolgens doet Van 't Veld hetzelfde voor vertalingen van deze vier werken, zoals die verschenen zijn in Engeland, Noord-Amerika en Duitsland. Enkele van Luykens afbeeldingen blijken de uitbeelding van Bunyans verhaal in een groot deel van de wereld te hebben beïnvloed.

In dat laatste gedeelte begeeft Van 't Veld zich op het terrein van de kunstgeschiedenis. Hier heeft zijn copromotor mevrouw Veldman de begeleiding overgenomen van de promotor de heer Schutte, en ik neem aan dat beide met het resultaat ingenomen zijn geweest. De schrijver wekt ook niet de indruk zich in dat derde deel minder op zijn gemak te voelen. Vermoedelijk is dus de begeleiding aan hem goed besteed geweest. Over Luyken als illustrator van Bunyan moeten we het oordeel overlaten aan de kunsthistorici. De schets van Luykens leven heeft een zeer algemene bruikbaarheid. Ze zal nog wel eens reactie en tegenspraak uitlokken. Maar de critici zullen dan even veelzijdig gedocumenteerd moeten zijn als Van 't Veld zich hier heeft betoond.

A. Th. van Deursen

A. Caransa, *Vrijmetselarij en jodendom. De wereld een tempel* (Hilversum: Verloren, 2001, 239 blz., €17,70, ISBN 90 6550 183 5).

De vrijmetselarij is omstreeks 1720 in Londen ontstaan in kringen die een eind wilden maken